

Presumption of causation and inconclusive recognition of cause in Iranian and English law

Sepideh Ranjbar

PhD Candidate in Private Law, Faculty of Law, Theology and Political Sciences, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Email: sepidehranjbar1985@yahoo.com

Seyyed Hossein Safaee* (Corresponding Author)

Retired Professor, Department of Private Law, Faculty of Law and Political Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran.

Email: hsafaii@ut.ac.ir

Mansour Amini

Associate Professor, Department of Private Law, Faculty of Law, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran.

Email: aminimansour@yahoo.fr

Hassan Badini

Faculty Member, Department of Private Law, Faculty of Law and Political Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran.

Email: hbadini@ut.ac.ir

Citation Ranjbar, S. ,Safaee, S.H. ,Amini, M. ,Badini, H. (2025). presumption of causation and inconclusive recognition of cause in Iranian and English law. [Islamic Law \(A Quarterly Journal of Law\)](#). 22 (85): 179-207..

 [10.22034/ilaw.2024.711691](https://doi.org/10.22034/ilaw.2024.711691)

Received: 02 December 2022 , Accepted: 15 January 2024

Abstract

In an action of tort, the relationship between the harmful act and the damages must be found and the burden of proof is borne by the plaintiff. But sometimes it is very difficult to prove this relationship, despite the negligence of defendant and the evidence of being cause. In this cases it is not justice-full to left defendant without any responsibility, so in some legal systems, the relationship is considered assumed exceptionally and admittedly. regarding the implicit implications of some Acts and, considering the judicial sentences, this assumption can be exceptionally accepted in Iranian law. English law in this aspect has similar situation. In this article, in addition to providing the preparations for accepting this assumption in Iranian law, it is argued that one of most clear instance of using this assumption is the case of inconclusive recognition of cause.

Keywords

tort, causation, assumption of causation, but-for test, inconclusive recognition of cause, inconclusive information.

Extended Abstract

1. Introduction

In the realm of civil liability, establishing a causal link between a harmful act and the resulting damage is a fundamental requirement. This relationship, often referred to as the causal nexus, serves as the essential bridge connecting the defendant's conduct to the plaintiff's injury. Traditionally, the burden of proof rests entirely upon the plaintiff to demonstrate that the loss would not have occurred "but for" the defendant's negligence. However, in contemporary legal practice, scenarios frequently arise—such as those involving contaminated blood products or toxic environmental exposure—where proving this link with absolute certainty is scientifically or practically impossible. In such instances, strictly adhering to traditional evidentiary burdens may lead to gross injustice, allowing negligent defendants to evade liability simply because the complexities of the harm defy clear attribution.

To address these inequities, some legal systems have introduced the "Theory of Presumed Causation". Under this theory, once a defendant's fault and the existence of damage are established, the causal link is legally presumed, shifting the evidentiary burden to the defendant to prove the absence of a causal connection. While this concept is relatively nascent in Iranian legal literature, it has seen significant development in English common law, particularly through landmark judicial decisions. This study aims to identify the theoretical foundations and practical applications of presumed causation in both Iranian and English law, exploring whether such a theory can be systematically integrated into the Iranian legal framework.

2. Research Methodology

This research employs a qualitative and comparative legal analysis, focusing on the statutes, judicial precedents, and doctrinal developments in Iran and England. The methodology is structured around identifying commonalities and divergences in how both systems handle difficult-to-prove causal links. In the Iranian context, the study analyzes the Civil Code, the Civil Liability Act, and the 2013 Islamic Penal Code, alongside an in-depth review of influential court rulings, such as the "Hemophiliacs Case". Furthermore, the research draws upon Islamic jurisprudential principles (fiqh), specifically the concepts of ilm-e-ijmali (collective knowledge) and the La Darar (no-harm) rule, to provide a theoretical basis for presumed causation in Iranian law.

Regarding English law, the methodology involves examining the evo-

■ Presumption of causation and inconclusive recognition of cause in Iranian and

lution of the "But for" test and its recognized exceptions. Central to this analysis is the study of landmark House of Lords and Supreme Court decisions, most notably *Fairchild v. Glenhaven Funeral Services Ltd*, and statutory interventions like the Compensation Act 2006. By comparing these two distinct legal traditions, the research seeks to validate the hypothesis that presumed causation is an emerging necessity for achieving justice in complex modern litigation.

3. Research Findings

The research identifies that while the principle of causality remains an "international general principle of law," both Iranian and English systems have found it necessary to relax this requirement in exceptional circumstances.

English Law Developments: In English tort law, the standard "But for" test often fails in cases of "indeterminate causes," such as asbestos-related mesothelioma. The sources highlight the *Fairchild* case, where the court moved away from traditional standards to a "material increase in risk" test. Here, because medical science could not pinpoint which specific employer's exposure triggered the disease, the court presumed causation against all negligent employers to prevent an unjust denial of compensation. This judicial shift was later solidified by the Compensation Act 2006, which established joint and several liability for such cases, effectively institutionalizing a form of presumed causation.

Iranian Law and Jurisprudence: In Iran, although the term "presumed causation" is rarely used by legal scholars, the study finds clear evidence of its application in both statutes and judicial practice.

- **Judicial Precedent:** The "Hemophiliacs Case" serves as the primary example. In this case, patients contracted Hepatitis C after receiving blood products. Although the plaintiffs could not definitively prove the blood products were the only possible source of infection (given other potential transmission routes), the court presumed the causal link based on the defendants' established negligence and the high probability of transmission via those products.

- **Statutory Evidence:** Several Iranian laws implicitly adopt presumed causation. Article 315 of the Civil Code holds a usurper (*ghasib*) liable for any defect in the property during their possession, regardless of whether their specific actions caused the damage. Similarly, Article 479 of the 2013 Islamic Penal Code addresses "indeterminate causes" (*sabab-e-mojmal*) in cases of injury or death, requiring equal distribution of blood money (*diya*) among a group of potential tortfeasors when the specific perpetrator cannot be identified.

- **Jurisprudential Basis:** The research argues that the theory is deeply root-

ed in Islamic principles regarding ilm-e-ijmali. Legal reasoning suggests that when a judge has "collective knowledge" that one person in a specific group caused harm, exonerating the entire group would violate the La Darar principle, which prohibits leaving a loss uncompensated. Therefore, the law must presume a level of causal responsibility among the group members to ensure the victim's rights are protected.

4. Conclusion

The study concludes that the Theory of Presumed Causation is an essential tool for modern civil liability systems, serving as a necessary exception to traditional rules to prevent injustice. Both Iranian and English law demonstrate a movement toward this theory, particularly in cases of indeterminate causes and complex industrial harms. In England, this transition has been marked by a clear shift from the "But for" test to "material increase in risk" and statutory mandates. In Iran, the theory is supported by specific legislative articles and high-profile judicial rulings that prioritize the protection of the injured party over rigid evidentiary requirements.

However, the research emphasizes that this theory must remain limited and exceptional. It should only be invoked when a defendant's fault is proven and where the nature of the harm makes proving direct causality impossible or excessively burdensome. Looking forward, the systematic adoption of presumed causation is recommended for high-risk sectors, including the food and drug industries, environmental protection, and large-scale manufacturing. By embracing this theory, the legal system can better adapt to the complexities of the modern world, ensuring that the burden of uncertainty does not fall unfairly upon the victims of negligence.

Funding

According to the corresponding author, this research received no specific grant from any funding agency.

Authors' Contributions

All authors contributed to the design, implementation, and writing of the manuscript and approved the final version of the article.

Conflict of Interest

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the authorship or publication of this article.

نظریه فرض رابطه سببیت در قانون و رویه قضایی ایران و انگلیس

سپیده رنجبر

دانشجوی دکتری رشته حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
Email: sepidehranjbar1985@yahoo.com

سیدحسین صفایی* (نویسنده مسئول)

استاد بازنشسته گروه حقوق خصوصی دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، تهران، ایران.
hsafaii@ut.ac.ir

متصورامینی

دانشیار گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه شهیدبهشتی، تهران، ایران.
Email: aminimansour@yahoo.fr

حسن بادینی

عضو هیئت علمی گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق دانشگاه تهران، تهران، ایران. Email: hbadini@ut.ac.ir

Citation Ranjbar, S., Safaei, S.H., Amini, M., Badini, H. (2025). presumption of causation and inconclusive recognition of cause in Iranian and English law. [Islamic Law \(A Quarterly Journal of Law\)](#). 22 (85): 179-207..

doi [10.22034/law.2024.711691](https://doi.org/10.22034/law.2024.711691)

Received: 02 December 2022 , Accepted: 15 January 2024

چکیده

در دعوای مسئولیت مدنی، رابطه سببیت میان فعل زیان‌بار و خسارت وارده باید محرز گردد و بار اثبات این امر بر عهده خواهان است، اما گاه اثبات این رابطه، علی‌رغم مقصر بودن خواننده و وجود شواهدی بر مسبب بودن وی، بسیار دشوار است و عدالت و منطقی مبرا دانستن خواننده را بر نمی‌تابد. در این موارد در برخی نظام‌های حقوقی به صورت محدود و استثنایی، رابطه سببیت مفروض قلمداد گردیده و بار اثبات آن از عهده خواهان برداشته شده است. با توجه به دلالت ضمنی برخی مواد قانونی و با عنایت به آرای قضایی می‌توان این فرض را به نحو استثنایی در حقوق ایران نیز پذیرفت. حقوق انگلیس هم در این خصوص وضعیت مشابهی با ایران دارد که مورد بررسی قرار گرفته است. در این مقاله ضمن فراهم نمودن مقدمات پذیرش این فرض در حقوق ایران، استدلال شده است که یکی از موارد اعمال آن، سبب مجمل می‌باشد.

واژگان کلیدی

مسئولیت مدنی، رابطه سببیت، فرض سببیت، معیار «اگر نبود»، علم اجمالی.

مقدمه

برای تحقق مسئولیت مدنی تنها وجود خسارت و تقصیر یا فعل زیان بار کافی نیست، بلکه باید رابطه سببیت یا علیت بین خسارت وارده و تقصیر یا فعل زیان بار وجود داشته باشد. عدالت و منطق حکم می‌کند که هیچ کس مسئول زبانی که ناشی از تقصیر یا فعل او نیست نباشد (صفایی و رحیمی، ۱۴۰۰، ص ۲۰۴).

حقوقدانان، رابطه سببیت را وجود رابطه علیت عرفی میان عمل زیان بار و ضرر دانسته‌اند. به این معنا که عرف باید میان عمل زیان بار و ضرر، رابطه‌ای تصویر نماید؛ به گونه‌ای که حسب جریان عادی امور، فعل زیان بار منجر به وقوع خسارت شود (یزدانیان، ۱۳۸۶، ص ۲۶۰) از نظر برخی فقها، سبب عبارتست از عملی که همراه علت است یعنی عملی که بدون آن علت اثرگذار نمی‌باشد، مثل حفر چاه (شهید اول، [بی‌تا]، ص ۱۰۷) همچنین علامه حلی در بحث قصاص می‌نویسد: سبب آن است که اثری در تولید [جنایت] داشته باشد، همان گونه که علت چنین اثری دارد^۱ (علامه حلی، ۱۴۱۹ ق، ص ۵۸۹).

لزوم وجود رابطه سببیت میان فعل خواننده و زیان وارد شده به خواننده به قدری آشکار است که نیازی به توضیح و استدلال ندارد. سببیت ابزاری برای محدود ساختن دعاوی مسئولیت مدنی ناشی از تقصیر است. به این نحو که اگر خواننده سبب ورود زیان نباشد، از مسئولیت مبرا می‌شود. با این حال سببیت کارکرد معکوس این امر را ندارد؛ یعنی در صورت احراز رابطه سببیت میان فعل خواننده و زیان، الزاماً خواننده مسئول جبران خسارت نخواهد بود (Weinrib, 1975, p.518).

در حقوق ایران عبارات مختلف قانونی به‌ویژه جمله «...مسئول جبران خسارت ناشی از عمل خود می‌باشد» در ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی و عبارت «نتیجه حاصله مستند بر رفتار مرتکب باشد» در ماده ۴۹۲ قانون

۱. «فعل ملزوم العله کحفر البئر».

۲. «السبب ماله اثر ما فی التولید کما للعله».

■ نظریه فرض رابطه سببیت در قانون و رویه قضایی ایران و انگلیس

مجازات اسلامی ۱۳۹۲ و عبارت مشابه در ماده ۵۲۸ همان قانون بیان کننده همین رابطه سببیت است (صفایی و رحیمی، ۱۴۰۰، ص ۲۰۴) در کامن لا نیز، وجود رابطه سببیت حلقه ای است که فعل زیانبار و زیان را به یکدیگر متصل و مرتبط می‌سازد. به همین علت، جز در موارد استثنایی، احراز رابطه سببیت یا استناد عرفی ضروری خواهد بود. نویسندگان حقوقی به صراحت رابطه سببیت را یکی از شرایط اقدام زیان دیده برای مسئولیت مدنی عامل زیان دانسته‌اند (Mills, 2002, p.29). در حقوق مسئولیت مدنی انگلیس، این اصل اساسی حاکم است که مدعی خسارت تنها در صورتی که بتواند، رابطه سببیت میان رفتار خطا کارانه خواننده و ورود خسارت را اثبات نماید، در دعوا پیروز می‌شود ((Sienkiewicz v Greif (UK) Ltd. [2011] UKSC 10 (Sienkiewicz)). اگرچه اثبات رابطه سببیت امری بدیهی است و بار اثبات آن بر عهده خواهان است، اما در موارد بسیار نادری، عدالت اقتضا می‌کند که این بار از عهده خواهان برداشته شود و برای کمک به وی و احقاق حقوق او به‌طور استثنایی، این رابطه مفروض قلمداد شود. موضوعی که این مقاله به بررسی آن می‌پردازد.

- پرسش و فرضیه تحقیق

با عنایت به عدم توجه حقوقدانان به موضوع نظریه فرض رابطه سببیت در حقوق ایران، آیا می‌توان این نظریه را در حقوق ایران شناسایی کرد؟ آیا در حقوق انگلیس، این نظریه پذیرفته شده است؟ بدیهی است در این پژوهش در صدد یافتن حدود و قلمرو اعمال این نظریه نیستیم و توجه اصلی مصروف بررسی امکان پذیرش نظریه در حقوق ایران است. فرضیه تحقیق با عنایت به رویه قضایی و با استفاده از مقررات قانونی خاص، امکان پذیرش محدود آن در حقوق ایران است. در حقوق انگلیس نیز قانون و رویه قضایی این امر را به صورت محدود قبول نموده است.

- پیشینه پژوهش

در حقوق ایران، نسبت به موضوع فرض رابطه سببیت توجه کافی نشده و در این خصوص مقالات اندکی نگاشته شده است. حسب بررسی نگارنده دو مقاله در این خصوص جامه طبع پوشیده است (حاجی عزیزی و غلامی، ۱۳۹۲، روانان، ۱۳۹۹) که در این مقالات نیز ظاهراً نظریه فرض سببیت در حقوق ایران پذیرفته نشده است و نویسندگان آن بیان می‌کنند که در حقوق ایران فرض سببیت، چندان مورد توجه حقوقدانان قرار نگرفته و بدان پرداخته نشده است و در آثار آنان و نیز رویه دادگاه‌ها مصداقی از این فرض در قلمرو مسئولیت قهری، مشاهده نمی‌گردد (حاجی عزیزی و غلامی، ۱۳۹۲، ص ۲۸) همچنین از نگاه ایشان اماره سببیت نه جنبه قانونی دارد، و نه جنبه قضایی و نمی‌تواند دلیل معتبری برای جبران خسارت باشد (روانان، ۱۳۹۹) اما در این تحقیق برخلاف دو پژوهش یادشده، نویسنده بر این باور است که در حقوق ایران نیز چاره‌ای جز پذیرش محدود نظریه فرض سببیت وجود ندارد و در عمل نیز رویه قضایی در دو کشور موضوع مطالعه در برخی پرونده‌ها، آن را اعمال کرده است. همچنین قانونگذار در پاره‌ای موضوعات خاص، بار اثبات رابطه سببیت را بر عهده خواننده قرار داده است که این امر حکایت گر پذیرش جزئی نظریه مذکور توسط قانون می‌باشد.

درخصوص موضوع مسئولیت مدنی سبب مجمل نیز اگرچه مقالاتی نگاشته شده است، اما در این مقالات عمدتاً به این موضوع پرداخته شده است که با وجود علم اجمالی، چه راهکار حقوقی و فقهی از میان برآید، قرعه، مسئولیت تضامنی، مسئولیت مساوی، پرداخت از بیت‌المال و توزیع خسارت توسط حاکم، برای جبران زیان پذیرفته شود (جعفری چالشتری و دیگران، ۱۳۹۸ / روانان و دیگران، ۱۳۹۸ / کلانتری خلیل‌آباد و سلیمانی پای طاق، ۱۳۹۴) که اتفاقاً پذیرش راهکار پرداخت خسارت از بیت‌المال یا قرعه در برخی از این مقالات به معنای عدم‌پذیرش فرض رابطه سببیت است. در

مکتوبات ارایه شده، پژوهش گران بر این امر اهتمام می‌ورزند که در موارد علم اجمالی به سبب، مسئول پرداخت خسارت و دیه، بر چه مبنایی و چگونه باید انتخاب شود؟ و اگر همه اطراف علم اجمالی مسئولند، چگونه باید مسئولیت میان ایشان توزیع شود؟ در مکتوبات دیگری نیز اهتمام نگارندگان بر تبیین مقررات قانون مجازات اسلامی جدید و راهکارهای حقوق تطبیقی در باب سبب مجمل می‌باشد (احمدی و احمدی، ۱۳۹۵ / افشار قوچانی و حسینی، ۱۳۹۳) اما مقاله پیش رو فارغ از این دغدغه‌هاست و اساساً موضوع اصلی آن سبب مجمل نمی‌باشد، بلکه با بهره‌گیری از رویکرد جدید قانون مجازات اسلامی در مسئله سبب مجمل، دیدگاه‌های فقهی در مسئله غصب، برخی مقررات قانونی، رویه قضایی ایران و انگلیس و تجربیات کشور انگلیس، در صدد یافتن راهی برای پذیرش نظریه «فرض سببیت» در حقوق ایران است. در واقع در آثار پیش گفته، نویسندگان اهتمام به ارایه نظریه مذکور نداشته‌اند برخلاف این مکتوب که می‌کوشد، از پذیرش نظریه فرض سببیت، در حقوق ایران در موارد خاص دفاع کند و آن را همانند نظریه «فرض تقصیر» در موارد محدود، شناسایی نماید. توجه به پرسش‌های اصلی تحقیق، به خوبی از این امر، حکایت می‌کند.

شایان ذکر است که این نظریه، عمر چندانی ندارد. در حقوق انگلیس، پذیرش موضوع از پرونده فیرچیلد در سال ۲۰۰۳، با عدول از شیوه‌های سنتی در تشخیص سبب، آغاز گردید و در قانون غرامت ۲۰۰۶ مقررهای در خصوص بیماری مزوتلیوما به تصویب رسید. در حقوق ایران نیز می‌توان پرونده هموفیلی‌ها را در این عرصه پیش‌تاز دانست. البته تاکنون حقوقدانان سخنی از پذیرش این نظریه به میان نیاورده‌اند و پیرامون امکان و حدود پذیرش آن بحث‌های قابل ملاحظه‌ای صورت نگرفته است. از این رو پژوهش پیش رو، مبحث جوان و نوینی را در حقوق ایران بررسی می‌کند و می‌تواند فتح بابی برای بررسی دقیق‌تر آن و موضوعی برای تضارب آرا باشد.

در این نوشتار ابتدا به اهمیت رابطه سببیت در مسئولیت مدنی می‌پردازیم و سپس از نحوه اثبات آن سخن می‌گوییم. در ادامه با عنایت به رویه قضایی و قانون، امکان پذیرش فرض سببیت به‌طور کلی می‌پردازیم و پس از آن، به‌طور خاص، لزوم قبول این فرض در موارد اجمال سبب را تبیین می‌کنیم.

۱. اهمیت رابطه سببیت

لزوم احراز رابطه سببیت برای اثبات مسئولیت مدنی خوانده، امری بدیهی است و در نظام‌های حقوقی مختلف مورد تأکید قرار گرفته است. رجوع و استناد به مفهوم سببیت در محکومیت به پرداخت خسارت به قدری گسترده است، که حتی می‌توان احراز آن، برای اثبات مسئولیت مدنی را از اصول کلی حقوقی در حقوق بین‌الملل، قلمداد کرد (هنجری، ۱۳۹۶) اصول کلی حقوقی در حقوق بین‌الملل به آن دسته از قواعد و اصولی اطلاق می‌شود که جنبه عام داشته و توسط کشورهای گوناگون مورد شناسایی قرار گرفته است. برخلاف رویه تجاری که اصولاً به یک شاخه خاص از تجارت و یا به یک محدوده خاص محدود است، اصول کلی حقوقی به قدری عام و کلی هستند که در شاخه‌های گوناگون تجارت و در کشورهای مختلف که دارای طرز فکرهای متفاوت هستند، مورد پذیرش قرار گرفته‌اند (شیروی، ۱۳۹۷، ص ۱۰۵).

در حقوق انگلیس احراز رابطه سببیت برای اثبات مسئولیت مدنی، امری ضروری و اساسی است و بدون احراز این رابطه امکان صدور رأی علیه خوانده وجود ندارد. در پرونده (Sienkiewicz v Greif (UK) Ltd.) [UKSC 10 (2011)] این حکم صادر گردید: این یک اصل اساسی در حقوق مسئولیت مدنی است که مدعی خسارت تنها در صورتی که بتواند بر مبنای تعادل احتمالات، رابطه سببیت میان رفتار خطا کارانه خوانده و ورود خسارت را اثبات نماید، در دعوا پیروز می‌شود.

۲. اثبات رابطه سببیت

اثبات وجود رابطه سببیت به عهده زیان‌دیده است. اصولاً وی باید ثابت کند که رابطه سببیت حتماً وجود داشته است. رابطه سببیت از هر راهی قابل اثبات است و قاضی می‌تواند صرفاً به کمک قرائن و اماره‌های واقعه تصمیم‌گیری کند، اما در مرحله اثبات شرط حتمیت رابطه سببیت، سخت‌گیری کمتری اعمال می‌شود، زیرا اگر احتمال کافی برای سببیت وجود داشته باشد، قاضی اغلب به همین احتمال اکتفا می‌کند. بنابراین شرط حتمیت رابطه سببی، نسبی است. برای مثال هنگامی که هواپیما دیوار صوتی را می‌شکند و صدای انفجار ایجاد می‌شود و در پی آن ساختمانی فرو می‌ریزد، رویه قضایی گاهی به صرف نبودن هیچ‌گونه رویداد دیگر که باعث خسارت شده باشد، حکم به وجود رابطه سببیت می‌دهد و این رویداد را سبب زیان تلقی می‌کند (ژوردن، ۱۳۹۱، ص ۱۰۸).

در حقوق مسوولیت مدنی انگلیس، مدعی به‌طور کلی بار اثبات رابطه سببیت را بر دوش می‌کشد و باید اثبات کند که رفتار نادرست خواننده سبب ورود ضرر بوده است.^۱ این ادعا با به‌کارگیری معیار یا آزمون «اگر نبود» (But for)، اثبات می‌گردد. خواهان باید اثبات نماید که اگر رفتار خطا کارانه خواننده وجود نداشت یا تحقق نمی‌یافت، خسارتی هم به خواهان وارد نمی‌شد یا دست کم اثبات کند که رفتار خطا کارانه خواننده، در ورود خسارت نقش داشته است (جزئی از سبب بوده است، نه تمام آن) (<http://classic.austlii.edu.au/au/journals/UQLawJl/2012/12.pdf>).

این معیار در کامن‌لا، به‌طور گسترده توسط دادگاه‌ها برای احراز رابطه سببیت استفاده شده و البته به‌شدت مورد انتقاد قرار گرفته است. در خارج از جهان کامن‌لا به آن sine-qua-non می‌گویند. این معیار نشان می‌دهد که فعل

۱. در پرونده (Sienkiewicz v Greif (UK) Ltd. [2011] UKSC 10 (Sienkiewicz)) این حکم صادر گردید: این یک اصل حقوق مسوولیت مدنی است که مدعی خسارت تنها در صورتی که بتواند بر مبنای تعادل احتمالات، اساسی در رابطه سببیت میان رفتار خطا کارانه خواننده و ورود خسارت را اثبات نماید، در دعوا پیروز می‌شود.

یا ترک فعل خوانده، سبب ایجاد نتیجه مضر است، مشروط بر آن که نتیجه مضر، بدون آن فعل یا ترک فعل، رخ نمی‌داد (Plakocefalos, 2015, p.476) بر اساس این معیار، یک عمل (اعم از فعل و ترک فعل) سبب ورود خسارت می‌باشد، به نحوی که اگر آن عمل نبود، خسارتی هم وارد نمی‌شد. به این معنا که آن عمل شرط ضروری ورود خسارت باشد (Wright, 1985, p.1775).

در حقوق انگلیس این معیار در پرونده Barnett v Chelsea & Kensington Hospital Management Committee [1968] 2 WLR 422، توسط دادگاه به کار گرفته شد. در این پرونده، سه نفر در ساعت ۸ صبح در تاریخ ۱ ژانویه ۱۹۶۶، به بخش اورژانس بیمارستانی مراجعه نمودند و با یک پرستار صحبت کردند و به او گفتند که از ساعت ۵ صبح به بعد، پس از نوشیدن چای، حالت تهوع دارند. آنها پیش از این یعنی حدود ۴ صبح نیز به دلیل این که یک فرد مزاحم با میله آهنی به سر یکی از ایشان کوبیده بود، به این بیمارستان مراجعه کرده بودند. پزشک بدون این که آنها را ببیند، از طریق تلفن به پرستار توصیه می‌کند که از بیمارستان مرخص شوند و به پزشک شخصی خود مراجعه کنند. یکی از این سه نفر به نام آقای بارنت، حدود پنج ساعت بعد، در اثر مسمومیت آرسنیک فوت کرد. خانم بارنت، دعوای مسئولیت ناشی از بی‌احتیاطی علیه بیمارستان مطرح کرد.

قاضی تصریح کرد که بیمارستان مسئول نیست. با این استدلال که حتی اگر بیمارستان، آقای بارنت را می‌پذیرفت، احتمال این که دارو بر وی اثر می‌کرد و از مرگ او جلوگیری می‌کرد، بسیار کم یا حتی صفر بود. همچنین اگرچه بیمارستان استانداردهای مراقبت را نقض کرده بود، اما این امر سبب مرگ آقای بارنت نبود. امتناع دکتر از درمان یک بیمار که بعد از بلعیدن آرسنیک به نظر می‌رسد، علت واقعی در مرگ پس از بیمار نیست، اگر ثابت شود که حتی درمان مناسب او را نجات نمی‌داد.

شایان ذکر است که معیار اگر نبود، توسط دادگاه و دیوان‌های بین‌المللی نیز

به‌طور صریح یا به‌طور ضمنی، مورد استفاده قرار گرفته است (Plakoke-falos, 2015, p.477) البته این معیار به‌طور کلی قاعده‌ای کارآمد به‌شمار می‌آید، اما همیشه پاسخ صحیح را ارایه نمی‌دهد و از همین رو دادگاه‌ها در موارد خاص، از معیارهای جایگزین بهره می‌گیرند (Koziol, Helmut, 2015, p.398).

۳. فرض سببیت

تاکنون درخصوص اهمیت رابطه سببیت و لزوم اثبات آن توسط خواهان، سخن گفتیم، اما با وجود این که بار اثبات رابطه سببیت بر عهده مدعی است، گاه قانونگذار و رویه قضایی برای رعایت عدالت، این بار را از عهده خواهان برمی‌دارد و اثبات آن را ضروری نمی‌داند. در این موارد قانونگذار رابطه سببیت میان فعل خواننده و ضرر وارده را مفروض دانسته و قاعدتاً در صورت اثبات تقصیر خواننده، وی را محکوم می‌نماید.

گاه اثبات رابطه سببیت بسیار دشوار است و منوط کردن پرداخت خسارت به اثبات رابطه سببیت ناعادلانه به‌نظر می‌رسد. برای نمونه هرگاه بیمار پس از استفاده از خون آلوده، به بیماری خونی مانند هیپاتیت مبتلا می‌شود یا در پی استنشاق گاز سمی، به بیماری ریوی آلوده می‌گردد، اثبات این که علت بیماری، صرفاً اقدامات غیرقانونی مذکور است، سخت است، زیرا ممکن است که فرد مبتلا از راه‌های دیگری، به آن بیماری گرفتار شده باشد که بررسی تمام این راه‌ها، عملاً دشوار یا غیرممکن است. همچنین است در مواردی که شکستن دیوار صوتی توسط هواپیما، باعث فروریختن ساختمان می‌گردد.

در این موارد حقوق به کمک زیان‌دیده می‌آید و رابطه سببیت میان فعل زیان بار خواننده و ضرر وارده را مفروض قلمداد می‌کند. در واقع همان‌گونه که گاه تقصیر فرض می‌شود - به این علت که ماهیت حادثه به‌گونه‌ای است که غالباً بدون این که واردکننده زیان تقصیری مرتکب شده باشد،

روی نمی‌دهد. گاهی نیز همین تدبیر درخصوص رابطه سببیت اعمال می‌شود و زیان‌دیده می‌تواند با استناد به نظریه فرض رابطه سببیت بار اثبات را از دوش خویش بردارد (بادینی، ۱۳۸۴، ص ۲۱۲). برخی حقوقدانان نیز در توضیح این فرض گفته‌اند که اگر احتمال کافی برای سببیت وجود داشته باشد، قاضی اغلب به همین احتمال اکتفا می‌کند و با حذف اسباب دیگر رابطه سببیت را احراز می‌کند. اثبات رابطه سببیت به این شیوه را اماره یا فرض سببیت دانسته‌اند (ژوردن، ۱۳۹۱، ص ۱۰۸).

از آن جا که در حقوق ایران موضوع پذیرش فرض سببیت، کاملاً جدید است و حقوقدانان به اندازه کافی به بررسی و تبیین آن نپرداخته‌اند، در ادامه این مقاله با بررسی موارد فرض سببیت در رویه قضایی و قانون و بررسی تطبیقی موضوع با حقوق انگلیس، درصددگشودن راهی برای اثبات پذیرش این فرض در حقوق ایران می‌باشیم.

۳-۱. فرض سببیت در رویه قضایی

در رویه قضایی ایران، فرض رابطه سببیت در پرونده موسوم به هموفیلی‌ها پذیرفته شده است. در این پرونده، خواهان بیان می‌کنند که به دلیل ابتلای مادرزادی به بیماری هموفیلی، ناچار به استفاده از فرآورده‌های خونی بوده و در اثر مصرف فرآورده‌های آلوده، که توسط خواندگان وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی و سازمان انتقال خون ایران ارایه شده، به بیماری هپاتیت C مبتلا گردیده است. در این دعوا هر چند که آلودگی بیماران به هپاتیت C و استفاده بیماران از خون‌های آلوده و حتی تقصیر خواندگان به دلیلعیب و نقص وسایل و تجهیزات و همچنین ابزار اداری در تولیدات داخلی و واردات فرآورده‌های خونی محرز است، اما وجود رابطه سببیت میان ابتلای به بیماری مذکور و استفاده از خون‌های آلوده، کاملاً محرز و آشکار نمی‌باشد. با این توضیح که تنها راه ابتلای خواهان به آن بیماری، استفاده از فرآورده‌های خونی ارایه‌شده توسط خواندگان نیست بلکه ممکن

است، علت انتقال این بیماری به خواهان رابطه جنسی یا تزریق مواد مخدر و... باشد. با این حال دادگاه نخستین و تجدیدنظر با مفروض قلمداد کردن رابطه سببیت میان ابتلای به بیماری و استفاده از فرآورده‌های خونی ارایه شده توسط خوانندگان، آنها را به جبران خسارت محکوم می‌کنند.

ایراد عدم احراز رابطه سببیت در مراحل رسیدگی به این پرونده مطرح شده است و دادگاه در آرای صادره به این ایراد پاسخ داده است. در دادنامه شماره ۰۱۰۸۰ مورخ ۸۸/۱۱/۲۱ شعبه اول دادگاه عمومی حقوق تهران، دادگاه نخستین در توجیه احراز رابطه سببیت بیان می‌کند: «دفاع مطروحه در خصوص عدم احراز رابطه علیت و سببیت در این پرونده از سوی خوانندگان قابلیت توجه ندارد چراکه به استناد آرای قطعیت یافته استنادی قصور خوانندگان در انجام وظایف قانونی منجر به آلوده شدن خواهان محرز می‌باشد...»

در دادنامه تجدیدنظر شعبه دوازدهم دادگاه تجدیدنظر استان تهران به شماره ۹۰۰۹۹۷۰۲۲۱۲۰۰۶۴۰ نیز چنین استدلال شده است: «طبق نظریه کمیسیون پزشکی قانونی (متشکل از متخصصین پزشکی قانونی، ویروس‌شناسی و عفونی) که مصون از اعتراض موجه باقی مانده و مغایرت آن با اوضاع و احوال معلوم و محقق مورد کارشناسی محرز نگردیده، مبتلابودن تجدیدنظرخواننده به بیماری هموفیلی از بدو تولد و دریافت خون از سازمان انتقال خون و ابتلای مشارالیه به ویروس هپاتیت C از سال ۱۳۷۶ محرز بوده است؛ هرچند راههای انتقال ویروس هپاتیت C مختلف است، چون طریق متعارف انتقال بیماری مذکور، تزریق خون و فرآورده‌های خونی است و انتقال ویروس از طریق سایر روشها، محل تردید است. از طرفی در استفاده تجدیدنظرخواننده از فرآورده‌های خونی تردیدی وجود ندارد، در نتیجه وجود رابطه سببیت میان انتقال خون و ابتلای تجدیدنظرخواننده به ویروس هپاتیت C مفروض است و در مانحن فیه دلیل و مدرکی که مثبت تحقق روش دیگر انتقال ویروس

و موید عدم وجود عیب در فرآورده‌های خونی باشد، اقامه نگردیده است»
(<https://jri.ac.ir/shop/b1JnTTRWRGNqc2c9/detail.html>).

ملاحظه می‌گردد که دادگاه تجدیدنظر، علی‌رغم وجود راه‌های دیگر انتقال بیماری، رابطه سببیت میان فعل خواندگان و بیماری را، به دلیل عدم وجود دلیل یا مدرکی که مثبت تحقق روش‌های دیگر انتقال بیماری باشد، مفروض قلمداد کرده است.

مورد دیگر فرض رابطه سببیت، سبب مجمل است یعنی زمانی است که اشخاص متعددی مرتکب فعل زیان بار شده باشند و به خواهان ضرری وارد شده باشد، ولی مشخص نباشد که ضرر توسط کدام یک از ایشان ایجاد شده است. در این خصوص نیز آرای متعددی به خصوص در مورد قتل از مراجع قضایی صادر شده است که در آنها حکم به استقراع برای تعیین شخص پرداخت کننده غرامت یا دیه شده است. برای نمونه در دادنامه شعبه بیست و چهار دیوان عالی کشور در خصوص دادنامه شماره ۰۶۱۸ - ۹۱/۷/۳۰ تجدیدنظر خواسته، بیان شده است که «...باتوجه به اظهارات شاکی و بعضی از شهود در خصوص تخریب شیشه منزل شاکی که یک سنگ بزرگ به شیشه اصابت کرده و موجب شکسته شدن آن گردیده متهم یک نفر بیشتر نمی‌تواند باشد در صورت عدم اقرار متهمین دادگاه باید قاعده علم اجمالی در شبهه محصوره اجراء نماید یعنی باید بین متهمین قرعه کشی کند کما اینکه در ماده ۳۱۵ ق.م.اسلامی^۱ مقرر گردیده است لذا در این مورد درخواست آقای الف.خ. به استناد بند ۶ ماده ۲۷۲ ق.آ.د.ک پذیرفته می‌شود پرونده جهت رسیدگی به دادگاه هم‌عرض دادگاه صادر کننده رأی قطعی ارجاع می‌گردد...». در این پرونده نیز به وضوح مشخص است که دادگاه معین نبودن سبب ورود خسارت را دلیل بر تبرئه متهمان ندانسته

۱. این ماده براساس قانون جدید یعنی قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، نسخ گردیده و در حال حاضر، ماده ۴۷۹ قانون جدید در خصوص سبب مجمل تحولاتی در حقوق ایران ایجاد کرده است. در ادامه این مقاله پیرامون دلالت ماده مذکور، مباحثی مطرح می‌گردد.

است و به‌طور ضمنی بر این موضوع تأکید می‌کند که میان فعل متهمی که با قرعه مشخص می‌شود و زیان وارده، رابطه سببیت وجود دارد یا به بیان دقیق‌تر این رابطه مفروض است.

در حقوق انگلیس نیز، در مواردی که احتمال بروز بیماری از راه‌های دیگر، غیر از راهی که تحقق آن مسلم است، وجود دارد، دادگاه با مفروض قلمداد کردن رابطه سببیت، به جبران خسارت، حکم کرده است. در واقع مدعی به‌طور استثنایی از اثبات این موضوع که خوانده سبب خسارت وی بوده است، معاف می‌گردد. برای نمونه جایی که مدعی از مزوتلیوما (Mesothelioma: سرطان ناشی از آزبست) رنج می‌برد و به‌دلیل محدودیت‌های علم پزشکی، تعیین این که رفتار نادرست خوانده، سبب بروز این بیماری بوده یا نه، غیر ممکن باشد، خواهان صرفاً با نشان دادن اینکه رفتار نادرست خوانده، خطر ابتلای وی به مزوتلیوما را افزایش داده، می‌تواند اثبات کند که خوانده مسئول جبران خسارت ناشی از مزوتلیوما است. این استثنا از قاعده کلی با تصمیم در پرونده موسوم به فیرچیلد، شروع شد (<http://classic.austlii.edu.au/au/journals/UQLawJl/2012/12.pdf>).

در این پرونده (Fairchild v Glenhaven Funeral Services Ltd) 1 AC 32 [2003]) آقای فیرچیلد برای کارفرمایان مختلفی که هر یک از آنها جایگزین کارفرمای قبلی شده بود، کار می‌کرد و همه آنها به‌طور غیرمحتاطانه او را در معرض ماده سمی آزبست قرار داده بودند. آقای فیرچیلد به بیماری مزوتلیوما مبتلا شد. او سپس فوت کرد و همسرش علیه کارفرمایان دعوای مطالبه خسارت ناشی از بی‌احتیاطی، مطرح نمود. تعدادی از کارگران دیگر نیز که دارای شرایط مشابه بودند، در مرحله تجدیدنظر به این پرونده پیوستند. در این پرونده به‌دلیل گذشت زمان طولانی و محدودیت‌های علمی، هیچ کدام از خواهان‌ها قادر نبودند، اثبات نمایند که رفتار خطا کارانه کدام کارفرما سبب بروز این بیماری شده است. هر چند که اثبات این امر که یکی از کارفرمایان (شخص غیرمعین از میان اشخاص معین) سبب این خسارت

بوده است، امکان‌پذیر بود. در هر حال بر اساس معیارهای سببیت، هیچ یک از کارفرمایان، سبب ایجاد بیماری و بروز خسارت به‌شمار نمی‌آمد. مجلس اعیان حکم کرد که معیار مناسب در این وضعیت این است که آیا خواننده به‌طور مؤثر خطر آسیب به شاکی را افزایش داده است یا خیر. کارفرمایان به نحو تضامنی (Joint and Severally) در برابر خواهان‌ها، مسئول هستند (البته اگر میزان مشارکت خوانندگان در ایجاد خطر یکسان نباشد، می‌توانند علیه یکدیگر دعوا مطرح نمایند). در هر حال، خوانندگان را به کلی از مسئولیت مبرادانستن، نادرست است. بنابراین مشاهده می‌شود که در رویه قضایی انگلیس نیز، فرض رابطه سببیت پذیرفته شده است. در واقع بدون چنین فرضی، با توجه به عدم امکان اثبات رابطه سببیت، محکوم کردن خوانندگان به جبران خسارت، بی‌معناست.

با توجه به اهمیت و کارکرد رویه قضایی، برخی حقوق‌دانان بر این باورند که در مواردی که شخص با تقصیر خود خطری ایجاد می‌کند که در پی آن خساراتی به‌بار می‌آید و نمی‌توان با حتمیت معلوم کرد که تقصیر در تحقق زیان نقش داشته است یا نه، اما خطر ناشی از تقصیر به‌گونه‌ای است که تحقق زیان را محتمل یا دست‌کم قابل پیش‌بینی می‌گرداند، رویه قضایی باید برای کمک به زیان‌دیده در اثبات رابطه سببی، وجود این رابطه را میان تقصیر و خسارت مفروض انگارد (ژوردن، ۱۳۹۱، ص ۱۰۹-۱۱۰).

۳-۲. فرض سببیت در قانون

با توجه به لزوم توجه قوانین به نیازهای جامعه و جلوگیری از گریز افراد مقصر از جبران خسارت، قانونگذار دو کشور در موارد محدودی، فرض رابطه سببیت را پذیرفته‌اند.

۳-۲-۱. قوانین انگلیس

در حقوق انگلیس، قانون غرامت (Compensation Act 2006) در سال ۲۰۰۶ به تصویب رسید که در بخش سوم آن، مسئولیت تضامنی همه خواندگانی

که دیگری را به نحو غیرقانونی در معرض آزیست قرار داده‌اند، پذیرفته شد. در این بند مقرر گردیده است که اگر چه به دلیل ماهیت مزوتلیوما و وضعیت علم پزشکی، امکان پذیر نیست که دقیقاً مشخص شود، آیا قرارگرفتن در معرض آزیست که به دستور یا اجازه غیرقانونی دیگری بوده موجب بروز بیماری شده یا ابتلای به آن از طریق دیگری بوده است، اما شخصی که دیگری را در معرض آزیست قرار داده است، مسئول آسیب ناشی از این بیماری است (<https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2006/29/section/3>).

آشکار است که این قانون خاص، اثبات رابطه سببیت را از عهده خواننده برداشته است و میان اقدامات غیرقانونی خواننده و خسارت وارده، سببیت را فرض کرده است. این قانون اگرچه مسئولیت اشخاصی که دیگران را در معرض آزیست قرار می‌دهند را پذیرفت، اما بر خلاف برخی آرای قضایی که پیش از آن، صادر شده بود و مسئولیت نسبی برای خوانندگان قایل شده بود، مسئولیت تضامنی همه آنها را استوار و قانونی کرد (Law Commission Issues Paper, 2012, p.52).

۳-۲-۲. قوانین ایران

در حقوق ایران، مواردی را می‌توان یافت که قانونگذار در آنها، رابطه سببیت را مفروض انگاشته است و خواهان را از اثبات آن بی‌نیاز می‌کند. در ادامه به بیان مصادیقی از این فرض می‌پردازیم.

الف) علم اجمالی به سبب جنایت

قانونگذار در مورد پرداخت دیه، هرگاه سبب مجمل باشد، برای همه خواندگانی که مشخص نیست زیان وارده، در اثر فعل کدام یک از آنها بوده، رابطه سببیت را فرض کرده است. ماده ۴۷۹ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ در خصوص پرداخت دیه، هرگاه در اثر رفتاری، عده‌ای کشته یا مصدوم شوند و جنایت مستند به برخی از رفتارها باشد و مرتکب هر رفتار مشخص نباشد، حکم به پرداخت آن، به طور مساوی داده است. کاملاً آشکار است که در فرض مطرح شده، نمی‌توان مشخص کرد که کدام یک از خواندگان

(مشتکی عنهم) سبب ورود خسارت بوده است و اساساً با عنایت به ماهیت حادثه، امکان انتساب ورود ضرر به همه خواندگان وجود ندارد، بلکه صرفاً یک یا چند نفر از آنها می‌تواند عامل ورود زیان باشد، ولی با این حال، قانونگذار رابطه سببیت بین فعل همه خواندگان با ورود خسارت به خواهان (شاکی) را مسلم قلمداد کرده است.

ب) ضمان غاصب

از موارد دیگر فرض رابطه سببیت، مسئولیت غاصب است. ماده ۳۱۵ قانون مدنی در این خصوص مقرر می‌کند: «غاصب مسوول هر نقص و عیبی است که در زمان تصرف او به مال مغضوب وارد شده باشد هرچند مستند به فعل او نباشد» این دیدگاه مستند به قاعده فقهی «علی الید ما اخذت حتی تودی» است و برای تحقق این ضمان نه تنها تقصیر سهمی ندارد، بلکه رابطه علیت مادی میان فعل متصرف و ضرر نیز ضروری نیست (کاتوزیان، ۱۳۸۶، ص ۱۶۸) به دیگر بیان، قانونگذار وجود رابطه سببیت، میان ضرر و رفتار غاصب را مفروض انگاشته است. البته هرآیینی که از امانتداری خارج شود نیز مشمول این قاعده می‌گردد (ماده ۱۴۶ ق.م.) مانند مسئولیت مستاجری که تعدی و تفریط نموده است، نسبت به هرگونه خسارت وارده به مورد اجاره، حتی اگر نقص و ضرر در نتیجه تفریط یا تعدی وی حاصل نشده باشد (ماده ۴۹۳ ق.م.) در فقه بنا بر نظر مشهور، مسئولیت آخذ بالوسوم یعنی کسی که کالایی را برای بررسی به منظور خرید، در اختیار می‌گیرد، همان مسئولیت غاصب است (سیستانی، ۱۳۹۷، ص ۳۵۲) و نسبت به تلف و نقص آن به هردلیلی حتی اگر منسوب به او نباشد، ضامن است.

ج) پرداخت خسارت در موارد تعیین وجه التزام

برابر ماده ۲۳۰ قانون مدنی در موارد تعیین وجه التزام قراردادی که شرط می‌گردد در صورت تخلف، متخلف مبلغی به عنوان خسارت تادیه نماید، حاکم نمی‌تواند او را به بیشتر یا کمتر از آن چه که ملزم شده است، محکوم

نماید. ملاحظه می‌گردد که در مورد مذکور، قانونگذار هم ضرر و هم رابطه سببیت میان ضرر و عهدشکنی را مفروض دانسته است و بر همین اساس، حتی اگر متخلف ثابت نماید که هیچ ضرری به متعهدله نرسیده است یا ضرر وارده به متعهدله ناشی از عهدشکنی وی نیست، تأثیری در محکومیت او به پرداخت خسارت نخواهد داشت.

د) تخلف از تعهد به نتیجه

در حقوق فرانسه فرض رابطه سببیت در مواردی که شخص تعهد به نتیجه دارد پذیرفته شده است (ژوردن، ۱۳۹۱، ص ۱۰۹) در حقوق ایران نیز می‌توان همین دیدگاه را پذیرفت. بنابراین وقتی که تعمیرکار آسانسور یا خودرو، سرویس‌های ماهیانه یا دوره‌ای ارائه می‌دهد، نمی‌توان خود را از جبران خسارات ناشی از عیوب آسانسور یا خودرو معاف بداند.

ه) مسئولیت مدیرمسئول

به نظر می‌رسد، فرض رابطه سببیت در قانون مطبوعات نسبت به مسئولیت مدیرمسئول نیز پذیرفته شده است. تبصره ۴ ذیل ماده ۹ این قانون بیان می‌کند که «مسئولیت یکایک مطالبی که در نشریه به چاپ می‌رسد و دیگر امور در رابطه با نشریه به عهده مدیرمسئول خواهد بود». بدیهی است که کلیه مطالب توسط مدیرمسئول نوشته و بررسی نمی‌شود و اثبات این نکته که مطلب به چاپ رسیده توسط مدیرمسئول تهیه نشده است و هیچ اطلاعی از آن نداشته است، اثری در مسئولیت وی، نسبت به آن مطلب ندارد. در واقع در این جا نیز قانونگذار رابطه سببیت را مفروض دانسته است. باید به این نکته توجه داشت که بر خلاف موارد فرض تقصیر که در آن امکان معافیت در صورت اثبات رعایت همه جوانب احتیاط وجود دارد، مثل مسئولیت کارفرما نسبت به خساراتی که از طرف کارکنان و کارگران در حین انجام کار یا به مناسبت آن انجام می‌شود (ماده ۱۲ ق.م.م.)، در خصوص مدیرمسئول، چنین امری پیش‌بینی نشده است و نمی‌توان مسئولیت وی را مبتنی بر فرض تقصیر دانست.

بنابراین آشکار است که در هر دو کشور، فرض سببیت به صورت محدود پذیرفته شده است. از توجه به این موارد در می یابیم که، موارد مذکور در راستای گسترش عدالت و حمایت از زیان دیده در مواردی است که با وجود ورود خسارت به خواننده و تقصیر خواهان و وجود قراینی بر وجود رابطه سببیت میان تقصیر و خسارت، بار اثبات این رابطه از عهده خواهان برداشته شده است.

۴. رابطه فرض سببیت با اجمال در سبب

یکی از موارد جاری کردن فرض رابطه سببیت، اجمال در سبب است. به بیان روشن تر می توان قایل شد که در همه موارد اجمال سبب، دادگاه خواهان را از اثبات رابطه سببیت میان ضرر وارده و اقدامات همه خوانندگان دعوا معاف می کند. البته هریک از خوانندگان در صورتی که اثبات نماید ضرر وارده منتسب به وی نیست، از مسئولیت رها می شود، اما اگر نتواند این امر را اثبات نماید، باید از خواهان جبران خسارت نماید. در ادامه این مقاله به اثبات این موضوع می پردازیم.

برای تبیین این دیدگاه، نخست باید سبب مجمل را بشناسیم. سبب وقتی مجمل است که دو یا چند شخص در فعالیت مشارکت داشته باشند و از فعل یکی از آنان زبانی به بار آید، اما عامل زیان مشخص نباشد. در این گونه موارد علم اجمالی وجود دارد که یکی از اشخاص مورد نظر وارد کننده زیان است، ولی هویت او مشخص نیست (صفایی و رحیمی، ۱۴۰۰، ص ۲۲۷-۲۲۸).

در گام بعدی باید مشخص شود که آیا در مواردی که سبب مجمل است، دادگاه باید چه تصمیمی بگیرد؟ آیا به صرف اجمال سبب می توان همه خوانندگان را تبرئه کرد؟ یا با توجه به وجود علم اجمالی به وجود سبب، دادگاه باید همه یا بعضی از خوانندگان را محکوم به جبران خسارت نماید؟ در صورتی که نظر دوم پذیرفته شود، این امر به طور ضمنی به معنای قبول نظریه فرض رابطه سببیت می باشد؛ زیرا محکوم کردن همه یا بعضی از خوانندگان به پرداخت ضرر به

معنای پذیرش رابطه سببیت میان فعل آن خواننده و ضرر وارده خواهد بود. در پاسخ به این پرسش در حقوق ایران، باید گفت که دادگاه نمی‌تواند به صرف اجمال سبب، خواندگانی که علم اجمالی به مسئولیت یکی یا بعضی از ایشان دارد را، از پرداخت خسارت معاف نماید. ریشه‌های این دیدگاه را باید در دیدگاه‌های فقهی و قواعد عقلی پذیرفته شده در حقوق ما دانست. از نظر فقهی، مبحث تنجیز و علم اجمالی می‌تواند در موضوع بحث بسیار کارآمد و راه‌گشا باشد و به همین دلیل به اختصار به این موضوع می‌پردازیم. در علم اصول فقه، علم تفصیلی موجب منجز شدن تکلیف،^۱ هم نسبت به موافقت قطعی و هم نسبت به حرمت مخالفت قطعی می‌گردد (موسوی بجنوردی، ۱۳۷۹، ص ۲۴۹) در واقع وقتی علم تفصیلی به حکمی پیدا می‌کنیم، حق مخالفت با آن را نداریم و همچنین واجب است که مطابق آن عمل کنیم، اما علم اجمالی چگونه است؟ آیا علم اجمالی موجب منجز شدن تکلیف هم نسبت به حرمت مخالفت قطعی و هم وجوب موافقت قطعی می‌گردد؟

نظر مشهور بر آن است که مخالفت با علم اجمالی حرام است (حکیم، ۱۴۳۴، ص ۲۲۰/صدر، ۱۴۲۳، ص ۱۱۳) البته برخی فقها علاوه بر حرمت مخالفت قطعی، موافقت با علم اجمالی را نیز واجب دانسته‌اند. در هر حال ظاهراً حرمت مخالفت با علم اجمالی، در میان فقیهان مخالفی ندارد و حتی برخی در این خصوص ادعای اجماع کرده‌اند و معتقدند که هیچ یک از علما بر جایز بودن مخالفت قطعی با علم اجمالی تصریح ننموده است به جز علامه مجلسی (کلانتری طهران، ۱۴۲۵، ص ۴۴۶) دیدگاه مشهور مبنی بر حرمت مخالفت قطعی با علم اجمالی، مورد تأیید عقل و همسو با بنای عقلا نیز می‌باشد (همان، ص ۵۰۳).

۱. عنوان تنجیز در کلمات فقها با اضافه به تکلیف و نیز مصادیق تکلیف، یعنی وجوب و حرمت به کار رفته و در اصول فقه از مراتب حکم شمرده شده است که مراد از آن رسیدن حکم به مرحله‌ای است که مخالفت آن موجب عقاب می‌گردد. از دیدگاه امامیه، تکالیف الهی بین عالم و جاهل مشترک است، لیکن علم به آن همچون قدرت و الثقات، شرط تنجیز تکلیف دانسته شده است. از دیدگاه بسیاری در تنجیز تکلیف فرقی بین علم تفصیلی و علم اجمالی نیست (مؤسسه دائرةالمعارف فقه اسلامی، فرهنگ فقه فارسی، ج ۲، ص ۶۴۰؛ به نقل از: <https://lib.eshia.ir/23017/2/640>).

حال از این دیدگاه اصولیون، می‌توان درخصوص مسئولیت مدنی سبب مجمل نیز بهره گرفت. در واقع در موارد اجمال سبب نیز علم اجمالی به سبب بودن یکی از اشخاص به نحو غیر معین وجود دارد، اما مسبب واقعی مشخص نیست. در این موارد نیز قاضی نمی‌تواند با چنین علمی به صورت قطعی مخالفت نماید و هیچ یک از خواندگان را مسئول قلمداد ننماید. به دیگر بیان علم اجمالی موجب تکلیف وی به رسیدگی و صدور حکم می‌گردد، زیرا در غیر این صورت با علم اجمالی به صورت قطعی مخالفت نموده که مخالف عقل و نظر مشهور فقها می‌باشد.

از سوی دیگر، لازمه عدم مخالفت قطعی با علم اجمالی توسط دادگاه، صدور حکم به محکومیت یک یا همه خواندگان، حسب دیدگاهی که درخصوص نحوه توزیع مسئولیت در این باب پذیرفته شود (ر.ک: رنجبر و دیگران، ۱۳۹۹)، می‌باشد و لازمه چنین حکمی نیز، وجود رابطه سببیت میان فعل خواننده یا خواندگان با خسارت وارده است، اما از آن جا که این رابطه سببیت، محرز نیست، دادگاه چاره‌ای جز فرض وجود این رابطه را نخواهد داشت. به دیگر بیان در همه موارد اجمال سبب، دادگاه باید رابطه سببیت را مفروض قلمداد نماید.

در تأیید این دیدگاه، همچنین می‌توان به قاعده لاضرر استناد کرد. طبق این قاعده که هر حکم ضرری را، حتی اگر ظاهراً شرعی باشد، غیر شرعی می‌داند و وجود حکم ضرری در شرع را نفی می‌کند، نمی‌توان عدم مسئولیت اشخاص موضوع علم اجمالی را پذیرفت. به عبارت دیگر با وجود محرز بودن ورود ضرر به خواهان و علم اجمالی به سببیت خواننده، حکم به عدم جبران خسارت از خواهان به دلیل نبود علم تفصیلی به سببیت خواننده، حکمی ضرری است که شرعاً نفی شده است (ر.ک: رنجبر و دیگران، ۱۳۹۹).

قانونگذار ایران نیز این دیدگاه را پذیرفته است. به این شرح که حکم مقرر در ماده ۴۷۹ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ درخصوص پرداخت دیه

در مواردی که جنایت مستند به برخی از رفتارها باشد و مرتکب هر رفتار مشخص نباشد، حکمی استثنایی نیست و قابل تعمیم به سایر موارد اجمال سبب می‌باشد. در واقع دیه ویژگی خاصی ندارد تا این حکم قانونگذار را مخصوص موارد پرداخت دیه بدانیم. علاوه بر این رویه قضایی نیز با عنایت به آرای که پیش‌تر بیان شده، فرض رابطه سببیت در موارد اجمال سبب را تأیید کرده است.

در حقوق انگلیس همان‌گونه که در سطور پیشین دیدیم در پرونده موسوم به فیرچیلد، با وجود مجمل بودن سبب، مجلس اعیان، رابطه سبب را مفروض انگاشت و به محکومیت تضامنی همه خواندگان حکم داد. در انگلیس این پرسش مطرح شده است که آیا تصمیم مجلس اعیان در فیرچیلد، مخصوص بیماری ناشی از آزیست است یا در هر موردی که سبب مجمل است یعنی علم به سببیت شخصی غیر معین از میان اشخاص معین وجود دارد، قابل اعمال است؟ در پاسخ برخی نویسندگان بر این باورند که چنین فرضی شامل همه موارد سبب مجمل می‌گردد. در واقع تأیید تصمیم اتخاذی توسط دادگاه کالیفرنیا در دعوی Summers v Tice, 33 Cal 2d 1 (California Supreme Court, 1948) و توسط دادگاه کانادایی در دعوی Cook v Lewis [1951] SCR 830 از سوی مجلس اعیان انگلستان در پرونده فیرچیلد، این دیدگاه را تقویت می‌کند که حکم صادره در فیرچیلد معطوف به مواردی است که در آن عامل زیان غیرمعین و مجمل (Indeterminate) است. در دو پرونده آمریکایی و کانادایی، خواهان توسط یک شکارچی مورد هدف گلوله قرار گرفته بود، ولی از آن جا که در زمان حادثه دو شکارچی حضور داشتند و هر دو هم زمان شلیک کرده بودند، مشخص نبود که کدام شکارچی سبب بوده است (Steel, 2012, p.246).

نتیجه

رابطه سببیت، یکی از ارکان مسئولیت مدنی است که احراز آن از در دعاوی مطالبه خسارت ضروری است. این رابطه باید توسط خواهان دعوا، اثبات گردد. با این حال گاه اثبات رابطه سببیت بسیار دشوار است و علی‌رغم مشخص بودن تقصیر یا فعل زیان‌بخواننده و ورود زیان به خواهان، وی توان اثبات این رابطه را ندارد و از طرفی عدالت و منطق اقتضا می‌کند که چنین خواننده‌ای، به حال خود رها نشود. از همین رو در برخی نظام‌های حقوقی، دادگاه با رعایت شرایط خاصی، این رابطه را مفروض می‌انگارد و به این ترتیب به یاری زیان‌دیده می‌شتابد.

در قوانین دو کشور مواردی از برقراری فرض رابطه سببیت مشاهده می‌گردد که این موارد جنبه استثنایی و محدود دارد. در رویه قضایی ایران اگرچه از سوی دادگاه به فرض رابطه سببیت، اشاره نشده است، اما آرای و وجود دارد که در آن این فرض به کار گرفته شده است و از جمله آن می‌توان به رأی صادرشده در پرونده معروف به هموفیلی‌ها اشاره کرد. در حقوق انگلیس نیز با عنایت به تصمیم مجلس اعیان در پرونده موسوم به فیرچیلد، از چنین فرضی در مواردی که امکان اثبات رابطه سببیت به دلیل نامعین بودن مسبب، وجود ندارد، استفاده شده است.

یکی از موارد لزوم فرض رابطه سببیت، سبب مجمل است. در این موارد با عنایت به وجود علم اجمالی به سبب و با توجه به منجز شدن تکلیف در صورت وجود علم اجمالی، چاره‌ای جز فرض سببیت باقی نمی‌ماند. رویه قضایی و قانونگذار (ماده ۴۷۹ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲) نیز که بر اساس مبانی فقهی و عقلی، در موارد اجمال سبب، خوانندگان یا متهمان را از پرداخت خسارت یا دیه تبرئه ننموده است، به‌طور ضمنی، نظریه فرض سببیت را قبول کرده است. زیرا در غیر این صورت، مسئول دانستن یکی یا همه خوانندگان، فاقد مبنای حقوقی می‌باشد.

لزوم توجه علم حقوق به عدالت، ضرورت‌های اجتماعی و تعاملات اقتصادی، ایجاب می‌نماید که علم حقوق خود را با نیازهای روز جامعه منطبق نماید. قانون و رویه قضایی باید در مواردی که شخص با تقصیر خود خساراتی به بار می‌آورد و نتوان به‌طور قطع مشخص نمود که تقصیر، سبب ورود زیان بوده است، اما تقصیر به نحوی است که ورود زیان را محتمل یا قابل پیش‌بینی می‌کند، به یاری زیان‌دیده آیند و فرض سببیت را برقرار نمایند. در موارد قانونی و قضایی که در این نوشتار بیان شد، می‌توان ردپای همین انگیزه را، آشکارا دید. هر چند این موارد باید استثنایی و محدود باشد و از توسعه غیرضروری مفهوم فرض سببیت، جلوگیری کرد. با این حال در برخی مصادیق بسیار مهم مسئولیت مدنی، همچون مسئولیت تولید و توزیع کنندگان مواد غذایی و دارو نسبت به مواد فاسد و مسئولیت دارندگان صنایع بزرگ نسبت به زیان‌هایی که به اشخاص وارد می‌کنند و مسئولیت صنایع آلاینده نسبت به آلودگی زیست محیطی، باید با بهره‌گیری از این مفهوم حقوقی به یاری زیان‌دیدگان، همت گماشت.

حامی مالی

بنا به اظهار نویسنده مسئول، این مقاله هیچ‌گونه حامی مالی ندارد...

سهام نویسندگان در پژوهش

تمام نویسندگان در طراحی، اجرا و نگارش مقاله مشارکت داشته‌اند و محتوای نهایی مقاله را تأیید می‌کنند.

تضاد منافع

نویسندگان تصریح می‌کنند که هیچ‌گونه تضاد منفعی در ارتباط با این مقاله وجود ندارد.

منابع

- افشارقوچانی، زهره و سیدمحمدباقر حسینی؛ «مطالعه تطبیقی مسئولیت مدنی سبب مجمل»، پژوهش‌های حقوق تطبیقی؛ ش ۱، بهار ۱۳۹۳، ص ۱-۲۲.
- بادی، حسن؛ فلسفه مسئولیت مدنی؛ تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۴.
- جعفری چالستری، محمود، یوسف براری چناری و مجتبی جهانیان؛ «مسئولیت مدنی سبب مجمل در حقوق مدنی ایران و فقه امامیه»، فصلنامه علمی دانشنامه‌های حقوقی؛ ش ۴، مهر ۱۳۹۸، ص ۸۱-۱۰۰.
- حاجی عزیزی، بیژن و نگین غلامی؛ «جایگاه فرض سببیت در مسئولیت مدنی»، پژوهش‌های حقوق تطبیقی؛ ش ۲، تابستان ۱۳۹۲، ص ۲۵-۴۵.
- حکیم، سیدمحمدسعید؛ المحکم فی أصول الفقه؛ ج ۴، ق ۴، قم: دارالهلال، ۱۴۳۴ ق.
- حلی (علامه حلی)، ابو منصور جمال‌الدین حسن بن یوسف بن علی بن مطهر؛ قواعد الأحكام فی معرفة الحلال والحرام؛ ج ۳، ق ۱، قم: موسسه النشر الإسلامی، ۱۴۱۹ ق.
- رنجبر، سپیده، سیدحسین صفایی، منصور امینی و حسن بادی؛ «مسئولیت مدنی در سبب مجمل: تحول حقوق ایران با مطالعه تطبیقی در حقوق انگلستان»، فصلنامه تعالی حقوق؛ ش ۴، زمستان ۱۳۹۹، ص ۶۰-۸۳.
- روانان، علی، سیدمهدی میرداداشی، محمد صادقی و ابراهیم دلشادمعارف؛ «مسئولیت مدنی سبب مجمل تیم پزشکی در حقوق ایران و انگلستان»، فصلنامه پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی؛ ش ۵۷، پاییز ۱۳۹۸، ص ۷۳-۹۴.
- روانان، علی؛ «رابطه سببیت سبب مجمل در حقوق ایران، انگلستان و هندوستان»، دوفصلنامه مطالعات شبه قاره دانشگاه سیستان و بلوچستان؛ ش ۳۸، بهار و تابستان ۱۳۹۹، ص ۴۹-۶۶.
- ژوردن، پاتریس؛ اصول مسئولیت مدنی؛ ترجمه مجیدادیب؛ ج ۳، تهران: بنیاد حقوقی میزان، ۱۳۹۱.
- سیستانی، سیدعلی؛ منهاج الصالحین؛ ج ۲، مشهد: پیام طوس، ۱۳۹۷.
- شیروی، عبدالحسین؛ حقوق نفت و گاز؛ ج ۴، تهران: نشر میزان، ۱۳۹۷.
- صفایی، سیدحسین و حبیب‌الله رحیمی؛ مسئولیت مدنی (الزامات خارج از قرارداد)؛ ج ۱۴، تهران: انتشارات سمت، ۱۴۰۰.
- کاتوزیان، ناصر؛ الزام‌های خارج از قرارداد، ضمان قهری؛ ج ۸، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۸۶.
- کلانتری خلیل‌آباد، عباس و سعیده سلیمانی پایطاق؛ «مسئولیت مدنی سبب مجمل با رویکردی

■ نظریه فرض رابطه سببیت در قانون و رویه قضایی ایران و انگلیس

بر قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، پژوهش‌های فقهی؛ ش ۲، تابستان ۱۳۹۴، ص ۴۱۳-۴۴۲.

کلانتری طهران، میرزا ابوالقاسم؛ *مطرح‌الأنظار*؛ ج ۳، قم: مجمع الفکر الاسلامی، ۱۴۲۵ ق. مشکینی، علی؛ *إصطلاحات الأصول*؛ ج ۱، چ ۵، قم: نشر الهادی، ۱۳۷۱.

موسوی‌جنوردی، سید محمد؛ *علم اصول*؛ ج ۱، تهران: مؤسسه چاپ و نشر عروج، ۱۳۷۹. عاملی، محمد بن مکی (شهید اول)؛ *الدروس الشرعیة فی فقه الإمامیة*؛ ج ۳، قم: مؤسسه النشر الإسلامی التابعة لجماعة المدرسين، [بی تا].

هنجری، سید علی و سعید فرهادنیا؛ «جایگاه مفهوم سببیت در حقوق بین‌الملل»، فصلنامه *مطالعات حقوق عمومی*؛ ش ۳، پاییز ۱۳۹۶، ص ۷۹۷-۸۱۷.

یزدانیان، علیرضا؛ *حقوق مدنی، قواعد عمومی مسئولیت مدنی*؛ ج ۱، تهران: بنیاد حقوقی میزان، ۱۳۸۶.

Koziol, Helmut; *Basic Questions of Tort Law from a Comparative Perspective*; Wien: Jan Sramek Verlag, 2015.

Law Commission Issues Paper; *REVIEW OF JOINT AND SEVERAL LIABILITY*; New Zealand: IWillington, 2012.

Mills, William, 2002, *Contributory Negligence, Trial Briefs*: p. 29, www.ncaj.com /file – depot; Libby, Michael, 2007, *Contributory Negligence*, DoldenWallacefolick. www.Dolden.Com/content

Plakocefalos, Ilias; “*Causation in the Law of State Responsibility and the Problem of Overdetermination: In Search of Clarity*”; The European Journal of International Law Vol. 26 Oxford University Press on behalf of EJIL Ltd, no.2, 2015.

STEEL, SANDY; “*CAUSATION IN ENGLISH TORT LAW: STILL WRONG AFTER ALL THESE YEARS*”; University of Queensland Law Journal, no.243, 2012.

Weinrib, Ernest; “*A Step Forward in Factual Causation*”; The Modern Law Review, no.38, 1975

Wright, Richard W; “*CAUSATION IN TORT LAW*”; California Law Review, no.73, December 1985

<http://classic.austlii.edu.au/au/journals/UQLawJl/2012/12.pdf> دسترسی تیرماه ۱۴۰۰

<https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2006/29/section/3> .1400 دسترسی تیرماه ۱۴۰۰